

اسلام و محیط زیست

خداوند متعال سرنوشت بشر را به گونه ای رقم زده که در دامن طبیعت رشد نماید و بدان وابسته و نیازمند باشد. انسان از دیدگاه قرآن کریم آن قدر عظمت دارد

مقدمه

خداوند متعال سرنوشت بشر را به گونه ای رقم زده که در دامن طبیعت رشد نماید و بدان وابسته و نیازمند باشد. انسان از دیدگاه قرآن کریم آن قدر عظمت دارد که تمام موجودات به فرمان خداوند، مسخر او گشته اند. این مسأله، شخصیت و عظمت واقعی انسان را از دیدگاه اسلام و قرآن روشن می سازد و به او عظمتی می بخشد که در خور مقام <خليفة الله> است. خورشید و ماه، باد و باران، کوه ها و دره ها، گیاهان و درختان و سبزه زارها... همه و همه، مواهب خدادادی است که در تسخیر انسان - که گل سرسبد هستی و خلیفه خدا در زمین است - قرار گرفته اند و همه سرگشته و فرمانبردار انسان می باشند، تا وی از آن ها در جهت بقا و حیات دنیوی خویش بهره گیرد. در این میان، پاره ای از اعضای شکوهمند طبیعت، همچون <درختان و گیاهان> نقش بسزایی (حیاتی) در زندگی انسان و سایر موجودات زنده دارند.

در این نوشتار مختصر، برخی از آیات و روایات را که درباره <درخت و درختکاری> وارد شده است، ذکر و بررسی می کنیم؛ به امید آن که آموزه های اصیل اسلامی را فرا گرفته و به کار بندیم.

اهمیت و نقش جنگل ها و درخت در زندگی انسان

جنگل و درخت در شریعت اسلام از جایگاهی ویژه برخوردارند و در ده ها آیه و روایت، مورد بحث قرار گرفته اند.

قرآن کریم، از درختان و گیاهان، گاهی به عنوان <متاع> و زندگی انسان یاد می کند¹ و گاهی نیز آن ها را <معیشة>²، یعنی وسیله برآوردن نیازهای انسان می شمارد و برایشان کرامت و شأن ویژه ای قائل است.³

در سوره <عبس> می فرماید: <فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ أَأَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا ثُمَّ شَقَقْنَا الْأَرْضَ شَقًّا فَأَنْبَتْنَا فِيهَا حَبًّا وَعَبْنًا وَقَضْبًا وَزَيْتُونًا وَنَخْلًا وَحَدَائِقَ غُلْبًا وَفَاكِهَةً وَأَبًّا مَتَاعًا لَكُمْ وَلِأَنْعَامِكُمْ>⁴؛ باری، آدمی باید به خوراک خویش بنگرد. ما آب را به فراوانی فرو ریخته ایم. سپس زمین را به درستی شکافته ایم، و در آن دانه ای روپانده ایم، و انگور و سبزی، و زیتون و درخت خرماپی، و باغ های پردرختی، و میوه و علفی؛ برای بهره وری شما و ستوران شما.

از این آیات شریفه، نکات فراوانی قابل استفاده است، و ما تنها مطالبی را که بیانگر جایگاه ویژه درخت در زندگی انسان است، ذکر می کنیم:

1- آیه <فَلْيَنْظُرِ الْإِنْسَانُ إِلَى طَعَامِهِ> به ضمیمه آیات بعد، دلالت بر این دارد که گیاهان، مراتع، درختان و جنگل ها از مهم ترین منابع تأمین غذای انسان و از نعمت های بزرگ خدادادی است؛ بنابراین باید قدر آن ها را دانست و در حفظ، توسعه و بالندگی آن ها کوشید.

2- آیه <أَنَا صَبَبْنَا الْمَاءَ صَبًّا...> بیانگر این است که بر اجزا و عناصر پیکره شکوهمند طبیعت، نظم و ویژه حاکم است؛ چنان که به هماهنگی و ارتباط منظم آب، زمین، گیاه... اشاره شده است. آیه شریفه می فرماید: بنگرید: <باید باران از آسمان فرو ریزد. بذرها زمین را بشکافند و از دل خاک بیرون آیند. گیاهان روییده شوند. درختان به ثمر بنشینند. جنگل ها و مراتع پدید آیند، تا حیوانات نیز از آن بخورند و در نتیجه، فعالیت های هماهنگ و شگفت آور این عناصر طبیعی، غذای بشر فراهم آید.>

3- ثمره نخست آمیزش آب و خاک، رویش غلاتی همچون گندم و جو است که بخش اعظم تغذیه انسان و سایر جانداران را تأمین می کنند. در این آیات شریفه و دیگر آیات قرآن کریم نیز به این نوع از گیاهان، تصریح شده است.⁵

4- گرچه تمام گیاهان و میوه ها برای انسان سودمندند، ولی برخی از آن ها در زندگی وی نقش مهم تر و مستقیم تری دارند؛ چنان که در آیات مورد بحث آمده است: «عنباً و قصباً و زیتوناً و نخلاً»؛ انگور، انواع سبزی ها، زیتون و درخت خرما، در زمره این نوع از میوه ها قرار گرفته اند.

بنابراین، از دیدگاه قرآن کریم، درختان و گیاهان، نعمت الهی بوده و در زندگی انسان و سایر جانداران نقش ارزشمند و حیاتی دارند و در منابع روایی اسلام نیز روایات فراوانی از حضرات معصومین (علیهم السلام) در این باره وارد شده است،⁶ که در مباحث آینده به بخش هایی از آن اشاره خواهد شد.

به طور کلی، جنگل ها و درختان نقش تعیین کننده ای در زندگی انسان و سایر موجودات زنده دارند. در ذیل به مهم ترین فواید و آثار آن ها به اختصار اشاره می کنیم:

1- خداوند حکیم، عمل تنفس را در گیاهان و درختان به گونه ای تنظیم فرمود، که دی اکسید کربن موجود در هوا را می گیرند و اکسیژن، حیاتی ترین نیاز زندگی بشر و سایر موجودات زنده است و بدون آن ادامه حیات برای موجودات زنده میسر نیست. بنابراین، هر مقدار بر گستره جنگل ها و درختان و فضای سبز افزوده شود، مبارزه با آلودگی هوا (گازهای سمی و کشنده) عینی تر خواهد شد.

2- مکان های پوشیده از جنگل و درخت و فضای سبز، بهترین مکان برای تفریح و تفرج و گذراندن اوقات فراغت هستند. وجود فضای سبز و درختان و جنگل ها می تواند محیط زیست را در چشم اندازها، فرحناک جلوه دهد و موجب افزایش عمر انسان شود؛ چنان که در روایتی از امام علی (علیه السلام) آمده است که فرمود: «مما یزید فی العمر، ترک الادی... و ان یحترق عن قطع الاشجار الرطبة»؛⁷ از جمله عوامل افزایش عمر (طول عمر)، عبارت است از: پرهیز از مردم آزاری و قطع نابود ساختن درختان سرسبز. و نیز در روایتی از امام کاظم (علیه السلام) آمده است که فرمود: «ثلاثة یجلون البصر: النظر الی الخضرة و النظر الی الماء جاری و النظر الی وجه الحسن»⁸ سه چیز، چشم آدمی را جلا می بخشد: نگاه کردن به سبزه و سبزه زار (مزارع، جنگل ها و درختان سرسبز)، نظر کردن به آب جاری و نظر کردن به چهره نیکو.

3- از منافع ارزشمند پوشش گیاهی و جنگل ها و درختان، «حفظ خاک»⁹ است. جنگل ها و درختان از بروز سیلاب جلوگیری می کنند؛ زیرا با ریزش باران بر روی برگ ها و شاخه های درختان، از سرعت آن کاسته می شود و خاک جنگل هم پوشیده از شاخ و برگ گیاهان و درختان پوشیده است که آب را به خوبی جذب کرده و جویبارهایی با آب زلال به وجود می آورد، و افزون بر این، ریشه گیاهان و درختان از فرسایش خاک در برابر باد و باران محافظت می کند. البته این امر در مناطق کویری، بسیار حائز اهمیت است؛ زیرا اگر پوشش گیاهی و درختان در این مناطق از بین برود، و یا پراکنده و نابرابر باشد، بادهای تند، طوفان های عظیم، شن را در گستره صحراها ایجاد می کنند. رستنی های درختی و گیاهی، با ریش و شاخ و برگ های خود از فرسایش بادی خاک جلوگیری کرده و موجب تثبیت شن های روان می شوند.

4- جنگل ها و درختان در صنایع بزرگ چوبی و ساختمان سازی و تهیه لوازم منزل و پوشاک و برخی از فراورده های جنگلی، مانند کائوچو، تأمین ماده خام کاغذ، و جهت تهیه دارو و مصارف پزشکی، مورد استفاده قرار می گیرند که برای اشتغال زایی نیز بسیار سودمندند.

5- جنگل ها، میوه و ریشه درختان و قارچ ها، غذای عده زیادی انسان ها و برخی از موجودات زنده را تشکیل می دهند.

ناگفته نماند موارد یاد شده، نمونه هایی از آثار ارزشمند جنگل ها و درختان است که بررسی هر یک از این آثار حیاتی، پژوهشی در خور و مستقل می طلبد.

واژه درخت در قرآن کریم

در این کتاب آسمانی در اغلب موارد از درخت با واژه «شَجَر»¹⁰ یاد شده است. «شَجَر»¹¹ را واژه شناسان این گونه تعریف نموده اند: «هر روئیدنی که تنه دارد»⁹ و آنچه تنه ندارد را «نجم، عشب و حشیش»¹⁰ می نامند.

ناگفته نماند که در قرآن کریم این لفظ به معنای «مشاجره و تنازع»¹² نیز به کار رفته است؛ چنان که در

سوره مبارکه نساء آیه 65 می فرماید: «فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَرْجِعُوا إِلَيْكَ»؛ که این معنا نیز به معنای درخت نزدیک است و با آن مناسبت دارد؛ زیرا «منازعه را از آن جهت تشاجر (مشاجره) گویند، که سخن دو خصم یا خصوم مثل برگ و شاخه درخت به هم مختلط می شوند»؛ 11؛

غیر از شجر، که اشکال گوناگون آن - مفرد و جمع و... - مجموعاً 27 مرتبه در آیات قرآن به کار رفته است، کلمات و عبارات دیگری نیز درباره «درخت»؛ به کار رفته که هر یک بیان کننده یکی از صفات و ویژگی های آن می باشند.

اصولاً درختان، هر یک به تنهایی آیتی هستند که قدرت و توانایی خداوند را در منظر چشم هر بیننده ای به نمایش می گذارند و هر بخش از این آفرینش عجیب و زیبای خداوند، دفتری عظیم از معرفت خداوند بزرگ می باشد. سعدی شیرین سخن می گوید:

برگ درختان سبز در نظر هوشیار هر ورقش دفتری است معرفت کردگار

آری، در امر رویش و رشد و نمو درختان، کار ما آدمیان تنها بذرافشانی و آبیاری است؛ اما کسی که حیات را در دل این بذر آفریده و به نور آفتاب و قطرات حیات بخش باران و ذرات خاک فرمان می دهد که این دانه را برویاند، تنها خداست. 12؛

از همین روست که خداوند در سوره واقعه آیات 63 و 64 و 72، بار دیگر این حقیقت را مورد تأکید قرار داده و پاسخ این پرسش که «آفریننده واقعی چه کسی است؟»؛ را از وجدان های به خواب رفته منکران توحید طلب می کند:

«أَفَرَأَيْتُمْ مَا تَحْرُثُونَ أَأَنْتُمْ تَزْرَعُونَهُ أَمْ نَحْنُ الزَّارِعُونَ... أَأَنْتُمْ أَنْشَأْتُمْ شَجَرَتَهَا أَمْ نَحْنُ الْمُنْشِئُونَ»؛ آیا آنچه را می کارید، دیده اید؟ آیا شما آن را می رویانید یا رویاننده ماییم؟... آیا درخت آن را شما آفریده اید یا آفریننده ماییم؟

در دو آیه اول، سخن از زراعت و کشت و کار است، ولی از آن جا که درخت و کاشت و نگهداری آن نیز خود جزیی از زراعت به شمار می آید، می توان گفت «درختکاری»؛ نیز مورد شمول این آیات و در واقع مصداق روشن آن هاست.

فضیلت درختکاری و امر به آن در روایات

حضرات معصومین (علیهم السلام) همواره مسلمانان را به بازپروری و احیاء طبیعت، از جمله اراضی و جنگل ها، تشویق و ترغیب می کردند؛ چنان که رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) می فرمود: «احی بلدک المیت»؛ 13؛ زمین مرده و بایر شهر خود را آباد کن.

پیشوایان معصوم (علیهم السلام) در پاره ای از روایات به صراحت به درختکاری و یا از فضیلت و ارزش آن سخن گفته اند. به جهت فراوانی احادیث وارده در این باره، به ذکر برخی از آن ها بسنده می کنیم:

در روایتی از امام صادق (علیه السلام) آمده است که شخصی از حضرت (علیه السلام) پرسید: برخی می گویند که کشاورزی مکروه است. آن حضرت (علیه السلام) در پاسخ فرمود: «أزرعوا و اغرسوا، فلا والله ما عمل الناس عملاً أحل و لا أطیب منه، و الله لیزرعن الزرع، و لیغرسن الغرس النخل بعد خروج الدجال»؛ 14؛ درخت بکارید و کشاورزی کنید، که هیچ عملی از آن حلال تر و پاکیزه تر نیست. سوگند به خدا که هنگام ظهور حضرت ولی عصر (عج)، درختکاری و کشاورزی بسیار گسترده می شود.

علامه مجلسی از والد گرانقدرش، در توضیح این روایت نقل می کند که: مقصود از زمان خروج دجال در این روایت، هنگام ظهور حضرت ولی عصر (عج) است. 15 بدین سان طبق این روایت، آن گاه که حضرت امام زمان (عج) بر مسند رهبری بنشینند، کشاورزی و درختکاری رونق خاصی پیدا می کند. در این باره روایات زیادی از حضرات معصومین (علیهم السلام) وارد شده است که بر اساس آن ها در زمان ظهور امام عصر (عج) کشاورزی و درختکاری در میان مردم رونق فراوانی می یابد و زمین در پرتو سرسبزی، فراوانی محصولات کشاورزی و جاری شدن نهرها زنده می گردد. 16؛

همچنین آن حضرت در حدیث دیگری فرمود: «سئل النبی (صلی الله علیه وآله): أی المال خیر؟ قال: الزرع زرعه

صاحبه و أصلحه و أدى حقه يوم حصاده... قال: فأى المال بعد الزرع خير؟ قال: الراسيات فى الوحل و المطاعم فى المحل، نعم الشئ و النخل من باعه فانما ثمنه بمنزله رماد على رأس شاهق اشتدت به الريح فى يوم عاصف الا أن يخلف مكانها؛ 17؛ راquo& از پیامبر اسلام(صلی الله علیه وآله) سؤال شد: بهترین ثروت چیست؟ حضرت(صلی الله علیه وآله) فرمود: بهترین ثروت، کشاورزی است؛ اگر به طور صحیح و اصلاح شده انجام گیرد و زکات آن داده شود. در مرحله بعد، حضرت به دامداری اشاره فرمود و آن را پس از کشاورزی، بهترین کار دانست و در مرتبه سوم، فرمود: درختان استوار و بلند خرما که در گل می رویند و درختانی که در بیابان ها خشک و تفتیده میوه می دهند. در پایان، دوباره ضمن اشاره به درخت خرما، از فروختن آن به شدت نهی فرمود.

و نیز در روایتی از پیامبر اسلام(صلی الله علیه وآله) آمده است که فرمود: راquo&؛ خیر المال سکه مابوره و مهره مأموره؛ 18؛ راquo&؛ بهترین مال دسته های طولانی، شکیل و منظم خرما و درختان میوه دار است. از این سخن پیامبر اسلام(صلی الله علیه وآله)، در می یابیم که درختکاری از شغل های بسیار ارزنده و سودمند برای انسان است و خرما به عنوان نمونه ای از درختان، در روایت مطرح شده است و درخت خرما در این جا خصوصیتی ندارد؛ چنان که تأمل در تعبیرهای به کار رفته در این حدیث شریف، گواه روشنی بر این مدعاست.

در حدیث دیگری پیامبر اکرم(صلی الله علیه وآله) فرمودند: راquo&؛ ما من یغرس غرسا او یزرع زرعاً، فیأکل منه انسان، او طیر او بهیمة الا کانت له به صدقه؛ 19؛ راquo&؛ هر مسلمانی که درختی بکارد، یا زراعتی کند، که از آن پرندگان و انسان ها و یا حیوانی بخورند، چنین کاری برای او صدقه محسوب می شود.

هر مسلمانی که درختی بکارد یا کشاورزی کند، در برابر هر مقدار از آن که انسان، پرنده و یا حیوانی بخورد، خداوند پاداش صدقه به وی خواهد داد.

همچنین در راquo&؛ کنز العمال؛ 20؛ راquo&؛ از آن حضرت روایت شده است که فرمود: راquo&؛ من نصب شجرة و صبر علی حفظها و القیام علیها حتی تثمر، کان له فی کل شیء یصاب من ثمره صدقة عندالله؛ هر کس درختی بکارد و از آن حفاظت کند تا ثمر دهد، خداوند به اندازه ثمره آن، به وی پاداش خواهد داد.

در آموزه های اسلامی به آبادانی و حفظ زمین بسیار توصیه شده است، تا جایی که داشتن بهترین یادگار و صدقه جاریه در پرتو پرداختن به آبادانی زمین است؛ چنان که پیامبر (صلی الله علیه وآله) فرمود: راquo&؛ رجل غرس نخلا او حفر بئر او أجرى نهراً؛ 21؛ راquo&؛ کسی که (درختی) را بکارد، چاهی حفر کند و آبی را جاری سازد (دارای یادگار و صدقه جاریه است).

بر اساس روایت دیگری از پیامبر (صلی الله علیه وآله) وارد شده است که فرمود: راquo&؛ ... من بنى بنیانا بغیر ظلم و لا اعتداء او غرس غرساً بغیر ظلم و لا اعتداء کان له اجرا جاریاً ما ینتفع به احد من خلق الرحمن؛ 22؛ راquo&؛ کسی که درختی بکارد، تا زمانی که یکی از مخلوقات خدا از آن بهره می برد، خداوند به او پاداش می دهد (یعنی صدقه جاریه).

شایان توجه است که برخی از روایات یاد شده، درختان بی میوه و جنگلی را نیز شامل می شود، بلکه هر گونه بهره وری از درختان در این روایات می گنجد. چنان که پاداشی که خداوند بر اساس روایت اخیر به راquo&؛ درختکار؛ راquo&؛ عطا می کند، در برابر هر گونه بهره ای است که مخلوق الهی از آن ببرد، چه از میوه اش باشد، چه از سایه دلپذیر آن و چه از منظره چشم نواز و یا از هوای لطیف و فرح بخشی که از آن به طبیعت ارزانی می شود و یا از شاخ و برگ و چوب آن.

مرحوم نوری در مستدرک الوسائل روایتی را از پیامبر اسلام (صلی الله علیه وآله) نقل نموده است که تأکید بر راquo&؛ درختکاری؛ راquo&؛ را شدت بخشیده و با لحنی خاص به آن اهتمام می ورزد: راquo&؛ ان قامت الساعة و فی ید احدکم فسیله، فإن استطاع ان لا یقوم الساعة، حتی یغرسها فلیغرسها؛ 23؛ راquo&؛ اگر عمر جهان پایان یابد و قیامت فرا رسد و یکی از شما نهالی در دست داشته باشد، چنانچه به قدر کاشتن آن فرصت باشد، باید فرصت را از دست ندهد و آن را بکارد.

در روایت دیگری از رئیس مذهب جعفری وارد شده است که فرمود: راquo&؛ و خلق له الشجر فکلف غرسها و سقیها و القیام علیها؛ 24؛ راquo&؛ خداوند درخت را برای انسان آفرید، از این رو، او باید درخت بکارد، آن را آبیاری کند و در حفظ آن بکوشد.

پی نوشت ها:

- 1- عبس/ 2 و 3.
- 2- حجر/ 20.
- 3- لقمان/ 10.
- 4- عبس/ 32 - 24.
- 5- انعام/ 99.
- 6- علی المتقی الهندی، کنزالعمال، بیروت، مؤسسه الرساله، ج 12، ص 341.
- 7- علامه مجلسی، بحارالانوار، ج 76، ص 319؛ آداب المتعلمین، ص 332.
- 8- شیخ حر عاملی، وسائل الشیعه، ج 3، ص 589.
- 9- سید علی اکبر قرشی، قاموس قرآن، ج 4، ص 7.
- 10- همان.
- 11- همان.
- 12- مکارم شیرازی و دیگران، تفسیر نمونه، ج 15، ص 514.
- 13- علامه مجلسی، همان، ج 18، ص 308.
- 14- شیخ کلینی، فروع الکافی، ج 5، ص 260؛ شیخ حر عاملی، پیشین، ج 13، ص 193، ج 1؛ علامه محمد باقر مجلسی در شرح حدیث می نویسد: قال الوالد علامه: ای عند ظهور القائم (عج).
- 15- علامه محمد باقر مجلسی، مرآت العقول، ج 19، ص 332.
- 16- ر.ک: 59 نکته درباره امام زمان (عج)، نکته 57، ص 188.
- 17- شیخ کلینی، همان، ص 260 و 261؛ شیخ حر عاملی، همان، ص 192.
- 18- علامه مجلسی، همان، ج 103، ص 65، ج 9.
- 19- حسن نوری طبرسی، مستدرک الوسائل، ج 13، ص 460، ج 15892؛ صحیح بخاری، بیروت، داراحیاء التراث العربی، 1358، ج 3، ص 135.
- 20- علی المتقی هندی، همان، ج 12، ص 341.
- 21- ورام بن ابی فراس، مجموعه ورام، ج 2، ص 110.
- 22- حسین نوری طبرسی، همان، ج 13، ص 460، ج 15895.
- 23- همان، ج 15894.

